

دانشگاه شهید چمران اهواز
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان :

رویارویی نخبگان سیاسی ایرانی با مغولان

« از چنگیز تا زوال دولت ایلخانی »

نگارنده :

مریم لری

استاد راهنما :

دکتر عبدالحسین میلانی

استاد مشاور :

دکتر علی بحرانی پور

اردیبهشت ۹۰

هدیه قطره‌ای آب به دریایه شرمندگی است
و تقدیم شراره یک شمع به خورشید نشانه بی‌مایگی است
لیکن از این شرمندگی و بی‌مایگی که بگذریم
برای یک شاهین طلایی بال

نخستین پرواز فرزندش در خور بالیدن است
و من تصویر این نخستین پرواز را
به پدر و مادر عزیزم که گهواره بالهایشان
همواره بستر من بوده است

تقدیم می‌دارم .

تقدیر و اتمنان

با سپاس و ستایش به درگاه پروردگار بی‌همتایی که به من قدرت تفکر و

آموختن عطا فرموده، بر خود لازم دانستم از معلم علم و اخلاق استاد

بزرگوار و کرامی جناب آقای دکتر عبدالحسین میلانی که همواره با کشاده

رویی و بلند نظری و باران‌های شفقتانه، عالمانه و ارزشمند خویش چه در

طول دوران تحصیل و چه در تدوین این اثر، همیشه یار و یاور اینجانب بوده

اند و بپنجهن از راه‌نمایی‌های دقیق و آگاهانه و صادقانه جناب آقای دکتر

علی بحرانی پور صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم. همچنین از زحمات بی‌پایان مدیر

گروه تاریخ جناب آقای دکتر بهادر قیم و دیگر اساتید گروه تاریخ

دانشگاه شهید چمران اهواز کمال تشکر را دارم. در پایان بر خود دانستم از

زحمات بی‌دریغ برادر و خواهرانم و تمامی دوستانی که مراد این پژوهش

یاری نمودند، قدر دانی نمایم.

چکیده پایان نامه

نام خانوادگی: لری	نام: مریم
عنوان پایان نامه: رویارویی نخبگان سیاسی ایرانی با مغولان «از چنگیز تا زوال دولت ایلخانی»	
استاد راهنما: دکتر عبدالحسین میلانی	استاد مشاور: دکتر علی بحرانی پور
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ
محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران اهواز	
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	
تاریخ فارغ التحصیلی: اردیبهشت ۹۰	تعداد صفحه: ۱۶۹
کلیدواژه ها: مغولان ، خوارزمشاهیان ، ایلخانان ، نخبگان سیاسی ایرانی ، فرهنگ و تمدن ، دین .	
<p>چکیده:</p> <p>هجوم مغولان به ایران در سال ۶۱۶ ه.ق آغاز گردید، خوارزمشاهیان در رویارویی با مغولان شکست خوردند و مغولان نیز با ویرانگری هر چه تمامتر ایران را فتح نمودند. اشغال ایران و تأثیراتی که مغولان بر ایران گذاشتند باعث گردید عده ای از نخبگان سیاسی ایرانی که احساس خطر کرده بودند، راه نجات ایران را نزدیکی به آنان دانسته و در صدد نفوذ به دربار مغولان و دیوانسالاری ایلخانان برآمدند؛ و از این طریق تلاش خود را برای آبادانی مجدد ایران و برگرداندن اوضاع آن به حالت سابق به کار بستند هرچند که در این راستا با مشکلات عدیده ای روبه رو گشتند. از جمله شخصیت هایی که از همان ابتدای هجوم مغولان به ایران این وظیفه خطیر را بر عهده گرفتند محمود یلواج و فرزندش مسعود بیگ بودند که با جلب اعتماد مغولان توانستند مناصب مهم دولتی را در دست گیرند و دست به آبادانی مناطق ویران شده بزنند. همینطور فاطمه خاتون نخبه دیگر ایرانی با نفوذ در دربار مغولان تلاش نمود با قرار دادن ایرانیان در راس امور و آشنا نمودن مغولان با فرهنگ و تمدن ایرانیان، آنان را به بازسازی ایران ترغیب نماید. با تاسیس دولت ایلخانی، نخبگان سیاسی ایرانی همچنان به تلاش خود ادامه دادند در این میان خواجه نصیرالدین طوسی و خاندان جوینی گام های اساسی را برداشتند و تأثیر عمیقی در احیای حیات سیاسی و فرهنگی ایران برجای گذاشتند، پس از آنها سیاستمدار بارز و شخصیت متفکر ایرانی، خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی نقشی اساسی در این زمینه ایفا نمود، وی به نام غازان خان دست به طرح و اجرای اصلاحاتی زد که توانست تا حدودی به اوضاع آشفته ایران سروسامان بخشد.</p>	

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه .....
۴	بررسی و شناخت منابع و مآخذ .....
	فصل اول: مغولان و خوارزمشاهیان مقارن قدرتمند شدن چنگیز
۱۶	۱-۱ موقعیت جغرافیایی و اوضاع عمومی مغولستان قبل از اتحاد .....
۲۲	۱-۲ متحد شدن مغولان توسط چنگیز خان .....
۲۴	۱-۳ اوضاع دولت خوارزمشاهی مقارن هجوم مغولان .....
	فصل دوم: رویارویی ایرانیان با مغولان از هجوم چنگیز تا تشکیل دولت ایلخانی
۳۰	۲-۱ دور اول جنگهای مغولان و خوارزمشاهیان و رویارویی خوارزمشاهیان با آنها. ....
۳۰	الف: دور اول جنگهای مغولان و خوارزمشاهیان .....
۳۶	ب: علل هجوم مغولان به ایران .....
۳۹	ج: سلطان محمد خوارزمشاه و رویارویی با مغولان .....
۴۲	د: تلاش جلال الدین خوارزمشاه پس از مرگ سلطان .....
۴۵	ه: علل پیروزی مغولان در ایران .....
۴۷	۲-۲ پیامدهای هجوم مغولان به ایران .....
۵۰	۲-۳ رویارویی نخبگان سیاسی ایرانی با مغولان .....
۵۴	۲-۴ عملکرد شخصیت های سیاسی برجسته ایرانی از زمان چنگیز تا هولاکو .....

۵۵	الف: خاندان یلواج در تلاش برای بازسازی ویرانی های ناشی از هجوم مغولان.....
۶۰	ب: فاطمه خاتون و تلاش برای روی کار آوردن شخصیت های ایرانی.....
	فصل سوم: عملکرد نخبگان سیاسی ایرانی از دوره هولاکو تا غازان خان
۶۵	۳-۱ ماموریت هولاکو به ایران و غرب آسیا.....
۷۱	۳-۲ بیان شمه ای از دولت ایلخانان.....
۷۶	۳-۳ عملکرد خواجه نصیرالدین طوسی در دستگاه هولاکو.....
۷۷	الف: اقدامات خواجه نصیرالدین طوسی در قلاع اسماعیلیه.....
۷۹	ب: خواجه نصیرالدین طوسی در ملازمت با هولاکو.....
۸۵	ج: سرپرستی اوقاف و تاسیس رصدخانه مراغه.....
۸۸	۳-۴ خاندان جوینی در تلاش برای احیای سیاسی-فرهنگی ایران.....
۱۰۰	۳-۵ صدر جهان در کشاکش قدرت با رقیبان (مسئله چاو).....
	فصل چهارم: عملکرد نخبگان سیاسی ایرانی از غازان تا زوال دولت ایلخانی
۱۱۳	۴-۱ خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی و ورود به عالم سیاست.....
۱۱۶	۴-۲ اصلاحات غازان خان و نقش خواجه رشیدالدین.....
۱۳۰	۴-۳ دولت ایلخانی در سراسییبی سقوط.....
۱۳۷	نتیجه گیری.....
۱۴۱	ضمائم(نقشه ها-عکس ها).....
	فهرست منابع و ماخذ.....
	فهرست اعلام.....

مقدمه

در رساله پیش رو به رویارویی نخبگان سیاسی ایرانی با مغولان « از چنگیز تا زوال دولت ایلخانی » پرداخته می‌شود. نخبه به معنی زبده می‌باشد* و نخبگان افرادی هستند که هوش بیشتر و استعداد تواناتری دارند و در عرصه سیاست، اقتصاد، فرهنگ و غیره به قله جامعه صعود می‌کنند.** این دوره، دوره ای از تاریخ ایران است که از ادوار مهم این کشور به شمار می‌آید و در این زمان مغولانی که با یکدیگر اتفاق و اتحادی نداشتند، توسط چنگیزخان متحد شده و حملات برق آسایی را به مناطق متمدن جهان آغاز نمودند که یکی از مناطق مورد هجوم آنها سرزمین ایران بود که در سال ۶۱۶ ه.ق هجوم مغولان به آن آغاز گردید و این سرزمین صحنه تاخت و تاز آنان گشت.

در این برهه از زمان دولت خوارزمشاهی در آشفتگی کامل به سر می‌برد و نتوانست در مقابل هجوم مغولان ایستادگی نماید و سرانجام از بین رفت. در نتیجه ی این حملات کشور ایران دچار ویرانی وسیعی گردید، بسیاری از نفوس و جمعیت آن قتل عام شدند، زمین های مزروعی و کشاورزی از بین رفتند، مراکز علمی و فرهنگی نابود و ویران گشتند و . . . . .

چنین به نظر می‌آید که ایران از لحاظ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی در حال محو و نابودی کامل می‌بود اما در این میان بسیاری از نخبگان سیاسی ایرانی به تلاش و تکاپو افتاده تا ایران را از این ویرانی و نابودی نجات دهند.

اکنون سؤالات اساسی این رساله عبارتند از : ۱-هر یک از نخبگان سیاسی ایرانی در برابر مغولان و ایلخانان چه نوع برخوردی داشتند؟ ۲-اهداف آنان چه بوده است ؟ ۳-اینان در راه تحقق اهداف خود با چه مشکلاتی مواجه بودند و از چه روشی استفاده نمودند ؟

بر این اساس فرضیات ما شامل موارد زیر خواهد بود: ۱-نخبگان سیاسی ایرانی با نفوذ به دستگاه مغولان و سپس دیوانسالاری ایلخانان به طور غیر مستقیم به مقابله با آنها پرداختند. ۲-هدف آنها احیای حیات سیاسی و فرهنگی ایران بود. ۳-مشکل آنان مخالفت عناصر مغولی در زمینه تشکیل حکومت مقتدر مرکزی و رقابتهای اقلیت های مذهبی بود پس این نخبگان با تکیه بر فرهنگ و تمدن ایران مخصوصا دین اسلام سعی نمودند به اهداف خود برسند.

* دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، چ ۲، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، ج ۱۴، ص ۲۲۳۷۶.

** رضا قلی، علی، جامعه شناسی نخبه کشی، چ ۲۳، تهران، نی، ۱۳۸۳، ص ۷.

بنابراین هدف از این پژوهش، شناخت کاملی از نخبگان و شخصیت های سیاسی ایرانی این مقطع زمانی و بررسی چگونگی رویارویی هریک از این نخبگان در برابر مغولان وایلخانان می- باشد و اینکه آنها در راستای رسیدن به اهداف خود از چه روش هایی استفاده نمودند و با چه مشکلاتی در این زمینه روبه رو گشتند و عاقبت نتیجه تلاش آنها به کجا انجامید .

باید متذکر شد که این تحقیق برای کسانی که مایلند بدانند چگونه ایران در برابر هجوم مغولان مقاومت کرد و توانست به حیات خود ادامه دهد، همینطور برای پژوهشگرانی که علاقمند به بررسی نقش و تأثیر نخبگان سیاسی و دانشمندان ایرانی در تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن عصر ایران هستند می تواند مفید باشد.

تاکنون در این خصوص پژوهش کاملاً مستقل و مجزایی با این عنوان صورت نگرفته است، تنها در آثار برخی محققین و نویسندگان دوره مغول و ایلخانی اشاراتی پراکنده به این موضوع شده است و تحقیق حاضر در صدد بررسی این موضوع بصورت جامع می باشد اما از آنجا که هجوم مغولان به ایران و اقدامات نخبگان سیاسی ایرانی در رویارویی با آنها بسیار گسترده و پراکنده بوده است جمع آوری مطالب مربوط به آن بسیار مشکل بود.

این پژوهش، تحقیقی نظری (توصیفی-تحلیلی) بوده و مبتنی بر روش کتابخانه ای می باشد که بیشتر با استفاده از منابع کهن (قدیم) و سپس تحقیقات معاصر (جدید) صورت گرفته است، که از منابع مورد استفاده در این پژوهش می توان از کتاب سیرت جلال الدین مینکبرنی (شهاب الدین محمد خرنذری زیدری نسوی)، تاریخ جهانگشا (علاءالدین عطاملک جوینی)، جامع التواریخ (رشیدالدین فضل الله همدانی)، تاریخ الجایتو (ابوالقاسم عبدالله بن محمد القاشانی) و ... نام برد و از تحقیقات معاصر می توان تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری (عباس اقبال آشتیانی)، تاریخ مغول در ایران (برتولد اشپولر)، امپراطوری صحرانوردان (رنه گروسه)، دین و دولت در ایران عهد مغول (شیرین بیانی) و... ذکر نمود.

این پژوهش شامل چهار فصل می باشد که از موقعیت جغرافیایی مغولستان آغاز می گردد و با زوال دولت ایلخانی پایان می پذیرد و فصول مورد نظر عبارتند از : فصل اول : مغولان و خوارزمشاهیان مقارن قدرت گیری چنگیز، فصل دوم : رویارویی ایرانیان با مغولان از هجوم چنگیز تا تشکیل دولت ایلخانی، فصل سوم: عملکرد نخبگان سیاسی ایرانی از دوره هولاکو تا غازان خان، فصل چهارم: عملکرد نخبگان سیاسی ایرانی از غازان تا زوال دولت ایلخانی.

در پایان باید اذعان نمود با توجه به اهمیت موضوع و گستردگی مطالب، این پژوهش خالی از کاستی نیست و امید است با یاری خداوند منان و راهنمایی اساتید ارجمند در رفع اشکالات و کاستی‌های آن اقدامات لازم را به عمل آوریم .

بررسی و شناخت منابع و مآخذ

از مهمترین مسائلی که یک محقق باید به آن توجه زیادی نشان دهد شناخت منابع و مآخذی است که مورد استفاده قرار می گیرد. منابعی که در این پژوهش تاریخی مورد استفاده قرار گرفته است به دو دسته منابع کهن (قدیم) و تحقیقات معاصر (جدید) تقسیم می گردند، البته از آنجایی که اهمیت منابع کهن بیشتر می باشد سعی شده است در تدوین این رساله بیشتر از این منابع استفاده نمائیم.

الف: منابع کهن (قدیم)

از آنجایی که منابع کهن به دوره مورد نظر نزدیکتر هستند و حتی بسیاری از آنها توسط کسانی به نگارش درآمده اند که در آن دوره می زیستند و بعضی از آنها به اسناد دولتی دسترسی داشته اند حائز اهمیت می باشند.

۱- سیرت جلال الدین مینکبرنی

یکی از مهمترین و قدیمی ترین منابع پیرامون چگونگی استیلای مغولان کتاب سیرت جلال الدین مینکبرنی اثر نورالدین محمد بن احمد معروف به شهاب الدین محمد خرنذی زیدری نسوی در قرن هفتم ه.ق می باشد. وی در یک خانواده ثروتمند در خراسان متولد شد، آنها در خراسان قلعه ای به نام خرنذ داشتند که در مجاور شهر زیدر از توابع نسا بود.

شهاب الدین محمد در سال ۶۲۲ ه.ق به خدمت جلال الدین خوارزمشاه درآمد و از آنجا که وی منشی جلال الدین بود اطلاعات نسبتاً دقیقی از اوضاع اداری و دیوانسالاری عهد خوارزمشاهی بویژه دوره جلال الدین ارائه می دهد.

نویسنده در این کتاب لجام گسیختگی اوضاع سیاسی خوارزمشاهیان را به تصویر می کشد و چگونگی رویارویی خوارزمشاهیان بخصوص جلال الدین را با مغولان به نگارش درآورده است. دقت مولف در ضبط وقایع، نزدیکی وی به دربار سلطان جلال الدین، ارزیابی اش از وقایع سبب شده که اثر وی جایگاهی خاص در میان منابع این دوران به دست آورد.

اصل کتاب را نسوی به زبان عربی نگاشته و شخصی ناشناس آن را به فارسی ترجمه نموده که ظاهراً مترجم بعضی قسمت های مولف را ترجمه ننموده است.

متن عربی آن در سال ۱۳۲۴ هـ. ش توسط محمد علی ناصح به فارسی ترجمه گشت و به کوشش مجتبی مینوی در سال ۱۳۴۴ هـ. ش توسط بنگاه ترجمه و نشرکتا ب در تهران به چاپ رسید.

آنچه از کتاب نسوی در این رساله آورده شده، عبارت است از: قدرت گیری محمد خوارزمشاه و درگیری وی با غوریان و قراختائیان، ردوبدل شدن سفرا بین چنگیز و محمد خوارزمشاه، قتل عام بازرگانان توسط سلطان محمد، ترس سلطان محمد از مغولان، ولیعهدی جلال الدین خوارزمشاه، نبرد پروان و نبرد سند، غارتهای جلال الدین در مناطق اشغالی، عدم اطمینان جلال الدین به لشکریانش، شکست جلال الدین و مرگ وی.

۲- تاریخ جهانگشای جوینی

تاریخ جهانگشا تألیف علاء الدین عطاملک جوینی می باشد وی در سال ۶۲۳ هـ. ق در منطقه ی جوین خراسان متولد شد و از اوایل جوانی با راهنمایی پدرش به کار دیوان مشغول گشت، برای مدتی در خدمت امیر ارغون حاکم مغولی مناطق شمالی ایران درآمد و همراه وی به سفرهایی در مغولستان رفت، پس از آن برای مدتی طولانی (۲۴ سال) حکومت بغداد را در دست داشت و در سال ۶۸۱ هـ. ق درگذشت.

کتاب جهانگشا که از منابع معتبر دوره ی مغول می باشد که احتمالاً بین سالهای ۶۵۰ هـ. ق تا ۶۵۸ هـ. ق در سه جلد تنظیم یافته است نویسنده در این کتاب به حوادث دوران مغول تا فتح قلاع اسماعیلیه پرداخته و خواجه نصیرالدین طوسی نیز ذیلی بر آن نوشته که مربوط به فتح بغداد می باشد.

این کتاب به مناسبت شرح جامعی که نویسنده از سلاطین خوارزمشاهی بخصوص سلاطین اخیر آن دولت یعنی سلطان محمد خوارزمشاه و فرزندش جلال الدین و همینطور شرح مفصلی که از اسماعیلیان ارائه می دهد حائز اهمیت می باشد، جوینی به خوبی به بررسی و تحلیل علل شکست خوارزمشاهیان پرداخته است و از این لحاظ تاریخ نگاری وی به ابن خلدون نزدیک می باشد، علاوه بر آن اطلاعات فرهنگی فراوانی در اختیار خواننده قرار می دهد هر چند که گاهی برخی وقایع را برای بار دوم شرح می دهد.

آنچه به این اثر ارزش و اعتبار فراوانی می بخشد حضور شخص مولف در دوره مورد نظر، ارتباط با بزرگان و اشراف مغول و همچنین دسترسی به نوشته های ثبت شده در دیوان می باشد البته باید

اذعان نمود نویسنده با اینکه از درباریان مغول بوده، ضمن شرح وقایع سعی نموده در مورد خرابیها و قتل و غارت‌های ناشی از حملات مغولان صحبت نماید، هرچند که تا حدودی جانب مغولان را نگه داشته و تا اندازه ای از برخی وقایع چشم پوشی کرده اما به انتقاد از آنها در لفافه و پوشش جملات پرمعنی و پرمغز پرداخته است .

در این کتاب، لغات و کلمات مغولی برای نخستین بار بکار رفته است و به سبب تقدم و اعتبارش درباره ی تاریخ مغول از زمان تألیف شهرت یافت و بسیاری از مورخان معاصر وی یا پس از وی چون خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی از این کتاب بهره برده اند.

این کتاب در سال ۱۳۲۹ هـ . ش به تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی و با مقدمه انگلیسی ادوارد براون در لیدن هلند به چاپ رسید و در سال ۱۳۷۵ هـ . ش توسط دنیای کتاب در تهران چاپ و انتشار یافت .

استفاده ای که از مطالب این کتاب در این رساله شده است مربوط می شود به : موقعیت جغرافیایی سرزمین مغولان، خانواده چنگیز و مراحل قدرت گیری وی، خوارزمشاهیان و درگیری آنها با غوریان و قراختیایان، نحوه رویارویی سلطان محمدخوارزمشاه و جلال الدین خوارزمشاه با مغولان، تهاجمات چنگیز و قتل و غارت ناشی از آن ، اقدامات محمود یلواج و فرزندش مسعودبیک ، نقش فاطمه خاتون در حکومت تورا کینا خاتون، اقدامات گرگوز و بهاء الدین محمدجوینی در زمینه رفاه مردم، سفر بهاء الدین محمد در رکاب گرگوز به مغولستان، اقدامات مثبت بهاء الدین محمد در خراسان، اطلاعاتی در خصوص خاندان جوینی و نحوه آشنایی آنها با هولاکو، سفرهای علاء الدین عظاملک به مغولستان، همراهی عظاملک با هولاکو در فتح قلاع اسماعیلیه، تفویض حکومت بغداد به عظاملک توسط هولاکو، اقدامات عظاملک در بغداد .

۳- جامع التواریخ

مؤلف این کتاب خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (۷۱۸-۶۴۵ هـ . ق) می باشد که احتمالاً محل تولد وی قلاع اسماعیلیه بوده است، وی در دوره اباقا به عنوان طبیب وارد دربار شد و به مرور زمان بر اثر لیاقتی که از خود نشان داد ارتقا یافته و وزارت غازان را به دست آورد علاوه بر آن در دوره الجایتو و ابوسعید این مقام را حفظ نمود.

خواجه رشیدالدین پس از آنکه از سوی غازان موظف به تألیف کتابی در ارتباط با مغولان گشت شروع به تحریر جامع التواریخ نمود که احتمالاً تألیف آن بین سالهای ۷۰۴ تا ۷۱۰ هـ . ق بوده

است و این کتاب درسه جلد تنظیم یافته است: جلد اول یا تاریخ مبارک غازانی که به سرگذشت اقوام مغول از آغاز تا حکومت غازان پرداخته، جلد دوم آن که به سفارش سلطان محمد خدابنده تحریر یافت تاریخی عمومی است و جلد سوم آن کتاب جغرافیایی به نام صورالاقالیم و مسالک الممالک می باشد که اکنون از این اثر خبری نیست.

منبع اصلی رشیدالدین درتحریر این کتاب، آلتین دفتر یا دفتر زرین، منبع یگانه ای بود که درخزانه ی مغول نگهداری می گشت درکنار آن از دانسته ها و روایت های شفاهی غازان خان و امیران درگاه وی استفاده فراوان شده است، حتی نویسنده درمورد روایات مربوط به اسلاف چنگیزخان از پولادچینگ سانگ سفیر قویبلای قاآن در دربارغازان بهره بسیار برده است.

البته باید این مطلب را افزود که ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد القاشانی صاحب تاریخ الجایتو ادعا می نماید که جامع التواریخ را وی به نگارش درآورده است:

رنج من بردم ولی مخدوم من آن به نام خویشان برکار کرد

منوچهر مرتضوی به نقل از بلوشه می نویسد: «مشکل است دربرابر لحن صادقانه ای که القاشانی با آن رشیدالدین رامتهم می کند بتوانیم از تأثر و توجه خودداری کنیم، بدون اینکه نیازی به هیچ گونه تفسیر و توضیح باشد اتهامی ازاین قاطع تر و صریح تر قابل تصور نیست.^۱» آنچه مهم است اینکه جامع التواریخ یکی از آثار ارزشمند و کهن تاریخی است که درباره اسطوره ها، باورها و فرهنگهای قبایل ترک و مغول نوشته شده و در حقیقت این کتاب برای نخستین بار تاریخ و فرهنگ دولتهای بزرگ آسیا را ذکر نموده است.

با اینکه مولف خود از کارگزاران ایلخانان مغول بوده و از آنها با احترام یاد نموده ولی گزارش کشتارها، ویران گری ها و غارت های آنان را بیان نموده و تاسف خود را در مورد کشتن کارگزاران ایرانی چون خواجه شمس الدین محمد جوینی و حتی برخی از امیران مغولی چون امیر نوروز را ابراز نموده است، وی همچنین دسیسه ها و بهانه جویی ها و زمینه سازی ها برای نابودساختن آن کارگزاران را افشا کرده و در اثر خود وضع وخیم مردم و مشکلات زندگی آنها، طرز معیشت و اوضاع مذهبی را منعکس نموده است، علاوه برآن گزارش کاملی از اصلاحات غازان و اقدامات وی ارائه می دهد که البته به سبب رابطه نزدیک نویسنده با غازان، نویسنده از گزارش برخی وقایع خودداری کرده یا آنها را جرح و تعدیل نموده و خرابکاری مغولان را آنطور که

^۱ - مرتضوی، منوچهر، تحقیق درباره ی دوره ایلخانان ایران، تهران، کتابفروشی تهران، ۱۳۴۱، صص ۲۲۷-۲۲۶.

مورخانی چون ابن اثیر و نسوی به تفصیل بیان داشته اند شرح نمی دهد و ملاحظه هئیت حاکمه مغول را می کند، پس بخش مربوط به دوره غازان را باید با کمی احتیاط مطالعه نمود .

از جنبه های مهم دیگر جامع التواریخ اینکه برخلاف سبک فاخر جهانگشا بسیار ساده و روان نوشته شده است . این کتاب در سال ۱۳۷۳ ه.ش به تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی در تهران توسط انتشارات البرز به چاپ رسید .

آنچه از این کتاب در این رساله استفاده شده عبارت است از : اقدامات یسوکای بهادر، مراحل قدرت گیری چنگیز، اعزام هولاکو به ایران، فتح قلاع اسماعیلیه، خواجه نصیرالدین طوسی و تقرب وی نزد هولاکو، مشورت هولاکو برای فتح بغداد، بنای رصدخانه، نقش خاندان جوینی در حفظ موقعیت خاندان کرت ، رقابت های شمس الدین جوینی و مجدالملک یزدی ، زمینه های قدرت گیری سعدالدوله یهودی و تقرب وی نزد ارغون، اقدامات سعدالدوله در بغداد، قدرت گیری صدرجهان، مسائل مربوط به چاپ پول کاغذی (چاو)، مسلمان شدن غازان، قتل صدرالدین خالدی زنجانی ، اصلاحات غازان .

۴- تاریخ الجایتو

مؤلف این کتاب ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد القاشانی می باشد وی از منشیان دربار و زیر نظر خواجه رشیدالدین فضل الله بوده است. القاشانی علاوه بر تاریخ الجایتو، آثار دیگری از جمله زبده التواریخ و عرایس الجواهر را به رشته تحریر درآورده است . این کتاب پس از مرگ سلطان الجایتو و در زمان ابو سعید بهادر خان یعنی سال ۷۱۸ ه.ق صورت نهایی به خود می گیرد و یک روزنامه به شمار می آید که بصورت وقایع نویسی و روزنامه نگاری وقایع را از سال ۷۰۴ تا ۷۱۷ ه.ق بیان می دارد نویسنده در خاتمه کتاب به کارها و اخلاق سلطان الجایتو می پردازد .

از آنجایی که القاشانی جزو درباریان بوده، وضع دربار را به خوبی توضیح داده و به در گیری های مربوط به فرقه های گوناگون اسلامی در دربار اشاره نموده است، وی حتی به رابطه خواجه رشیدالدین فضل الله با وزرای دیگر، فتح گیلان و اخبار مربوط به ماوراء النهر و هندوستان که در سایر منابع به صورت اجمالی به آنها اشاره شده با تشریح و توضیح بیشتری می پردازد . از ویژگی های دیگر این کتاب نثر ساده و روان آن برخلاف جهانگشا می باشد و اینکه این اثر ذیلی است بر جامع التواریخ که با مرگ غازان پایان یافته است زیرا وقایع را از مرگ غازان تا سالهای اول حکومت ابو سعید تعقیب می نماید .

این کتاب به اهتمام مهین همبلی تصحیح شده و در سال ۱۳۴۸ ه.ش توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در تهران به چاپ رسید .

از مطالب مورد استفاده این کتاب در رساله پیش رو می توان از: قتل سعد الدین ساوجی ، رقابت های رشید الدین فضل الله همدانی و تاج الدین علیشاه گیلانی ، درخواست خواجه رشید الدین از الجایتو برای تقسیم امور بین وی و تاج الدین علیشاه، ساختن سلطانیه، فتح گیلان، نبردهای فرقه ای در دوره الجایتو نام برد .

۵- تاریخ گزیده

نویسنده این کتاب حمد الله بن ابی بکر بن احمد بن نصر مستوفی القزوینی متوفی سال ۷۴۰ ه.ق می باشد و وی مدتها متصدی حکومت قزوین بود ، پدر حمد الله و خود وی با عنوان مستوفی در دستگاه ایلخانان خدمت نمودند و حمد الله که از نزدیکان رشیدالدین فضل الله همدانی بود پس از وی نیز سمت خود را در کارهای دیوانی حفظ نمود، از مؤلفات او علاوه بر تاریخ گزیده، نزهه القلوب در زمینه جغرافیا و ظفرنامه که منظومه ای محتوی هفتاد و پنج هزار بیت است را باید نام برد .

کتاب تاریخ گزیده در سال ۷۳۰ ه.ق به نام غیاث الدین محمد فرزند خواجه رشیدالدین فضل الله تألیف یافته است و در واقع تقلیدی از کتاب جامع التواریخ می باشد، البته نباید تصور نمود که این اثر تقلیدی ناچیز است بلکه طرح آن بسیار مفصل است و محتوای پر ارزشی دارد که یک دوره از تاریخ عمومی را تا سال تحریر (۷۳۰ ه.ق) شامل می شود و وقایع سالهای ۷۱۰ تا ۷۳۰ ه.ق را که اساساً جامع التواریخ به دلیل فوت نویسنده به آن نپرداخته را بیان نموده است.

در حقیقت این اثر یک تذکره و یادداشت خوبی برای تاریخ ایران و وقایع ملوک و سلاطین اسلام می باشد، هرچند که مؤلف علاقمند بوده تا جزئیات لشکر کشی های خانها و امیران را برای دفع آشوبهای داخلی و خارجی بیان دارد اما از منابع مؤلفانی چون خواند میر در تألیف حبیب السیر بوده است . از ویژگی های بارز این کتاب نثر ساده و روان آن برخلاف تاریخ جهانگشا می باشد . تاریخ گزیده در سال ۱۳۳۹ ه.ش همراه با فهارس و حواشی به اهتمام عبدالحسین نوایی توسط انتشارات امیرکبیر در تهران چاپ یافت . آنچه از این کتاب در این رساله استفاده شده است : حملات چنگیز به ایران ، شکست جلال الدین خوارزمشاه و عقب نشینی وی، میراثی که فرزندان چنگیز از مناطق متصرفی بدست آوردند، قتل رکن الدین خورشاه، رقابت شمس الدین جوینی و

مجدالملک یزدی، وزارت یافتن جمال الدین دستگردانی در دوره بایدو، پیوستن صدر جهان به نیروهای غازان در جنگ با بایدو، اقدامات صدر جهان در دوره غازان.

۶- منتخب التواریخ معینی

منتخب التواریخ معینی منتسب به معین الدین نطنزی مورخ سده ی هشتم و نهم ه.ق می باشد وی از صاحب منصبان دربار میرزا اسکندر بن عمر شیخ تیموری بود، در همین ایام تاریخ معروف خود را ابتدا به نام وی نگاشت و آن را در سال ۸۱۶ ه.ق به پایان برد، اما پس از غلبه شاهرخ بر اسکندر دوباره در آن تجدید نظر نمود و آن را در سال ۸۱۷ ه.ق به شاهرخ تقدیم نمود.

این کتاب وقایع عمومی عالم از هبوط آدم تا مرگ تیمور (۸۰۷ ه.ق) را در بر می گیرد. نویسنده این اثر را در شیراز به رشته تحریر درآورده، در نتیجه اطلاعات بی سابقه ای درباره ایران جنوبی به دست می دهد، وی به بررسی اوضاع واحوال حکومت های محلی و تابعه مغولان می پردازد و در بخشی از کتاب به بررسی حکومت های اولاد چنگیزخان از جمله حکومت ایلخانان توجه نشان می دهد و به عملکرد دیوانسالاران ایرانی نیز می پردازد. ظاهراً مولف قسمت های قبل از خود مخصوصاً در مورد حکومت ایلخانان را از جامع التواریخ یا ماخذ آن برداشته است لیکن حوادث عصر خود را با تفضیل بیشتری شرح داده است.

در این کتاب مورخ به شیوه تواریخ عمومی قرون گذشته، از حوادث سیاسی، جنگ ها، لشکرکشی ها، ظهور و سقوط سلاطین و دولت ها به توالی زمانی سخن گفته است.

بخش مربوط به فارس و جنوب ایران و امرای ماوراءالنهر و احوال تیمور در سال ۱۳۳۶ ه.ش در تهران، به تصحیح ژان اوبن توسط انتشارات خیام چاپ شد، چاپ دیگر آن به اهتمام پروین استخری از طرف انتشارات اساطیر در سال ۱۳۸۳ ه.ش در تهران منتشر گشت.

آنچه از این کتاب در این رساله استفاده شده عبارت است از: تسلیم رکن الدین خورشاه و احترام هولاکو به وی، قتل خورشاه و خانواده ی وی، به قدرت رسیدن اباقا، جنگ غازان و بایدو، صلح بایدو با غازان، نحوه جلوگیری غازان از تقلب قاضیان، اقدامات مثبت غیاث الدین محمد رشیدی.

ب : تحقیقات معاصر (جدید)

هرچند که تحقیقات معاصر با استفاده از منابع کهن نوشته شده اند اما ممکن است تفاوت جزئی یا کلی با هم داشته باشند و نظرات جدیدی را ارائه دهند مخصوصاً که در این تحقیقات وقایع

تاریخی با تحلیل و گستردگی بیشتری بیان شده اند لذا استفاده از منابع معاصر در هر پژوهش لازم و ضروری می باشد .

۱- تاریخ مغول (از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری)

نویسنده این کتاب عباس اقبال آشتیانی می باشد، وی از مورخان و محققان نامی دوره معاصر است که شیوه تحقیق علمی را در تاریخ و تصحیح متون در ایران رواج داد و در کتابهای خود امانت تاریخ نویسان قدیم ایرانی و اسلامی را با روش انتقادی مورخان غربی توأم نمود . اقبال آشتیانی در کتاب تاریخ مغول به بررسی رویدادهای تاریخی ایران از ابتدای استیلای چنگیز تا تاسیس دولت تیموری یعنی از اوایل قرن هفتم تا نیمه‌ی دوم قرن نهم ه.ق پرداخته است که شامل سلطنت ایلخانان در ایران و سلسله‌هایی که در فاصله این دو قرن و نیم بر ایران حکومت نمودند، می باشد .

نویسنده در این کتاب به خوبی اوضاع خوارزمشاهیان و علت شکست آنها در برابر مغولان را تشریح کرده و با تشکیل دولت ایلخانی نیز نحوه رویارویی نخبگان و شخصیت‌های بارز دیوانسالاری را به نگارش درآورده است. در واقع وی هر چند به بررسی رویدادهای سیاسی آن دوران پرداخته، اما فصلی را نیز به مسائل فرهنگی و تمدنی دوره ی استیلای مغولان اختصاص داده است .

از نکات مثبت این اثر، پیوستگی و ارتباط تاریخی مطالب و همچنین پرهیز از پراکنده گویی می باشد و دیگر اینکه مولف گاهی برخی مطالب را به حیطه نقد و بررسی می کشاند و تنها به نقل اکتفا نمی نماید .

نثر شیوا و قلم جذاب نویسنده این کتاب را در زمره ی یکی از مهمترین تحقیقات جدید در ارتباط با مغولان در آورده است .

این کتاب برای نخستین بار در سال ۱۳۱۲ ه . ش در تهران چاپ و انتشار یافت و در سال ۱۳۴۱ ه . ش با مقدمه ایرج افشار در تهران به چاپ رسید و در سال ۱۳۴۷ ه . ق توسط انتشارات امیر کبیر تجدید چاپ یافت و در سال ۱۳۶۴ ه . ش شرحی درباره اصطلاحات آق، قرا، گوی، قزل توسط فیروز منصوری به آن اضافه گشت .

آنچه از این کتاب استفاده گردیده در پژوهش حاضر عبارت است از: قدرت گیری دولت خوارزمشاهی در ایران، حکومت یافتن محمود یلواج و فرزندش مسعود بیگ، اقدامات مثبت

گرگوز البته با کمک بهاء الدین محمد جوینی، روی کار آمدن غازان و انجام اصلاحات با کمک رشیدالدین فضل الله همدانی، قطع ارتباط غازان با قراقروروم، توجه الجاتیو به تشیع .

۲- تاریخ مغول در ایران

مؤلف این کتاب برتولد اشپولر، شرق شناس آلمانی می باشد که در این کتاب بیشتر به مسائل سیاسی پرداخته است، وی ابتدا به قدرت گیری چنگیز و هجوم به ایران توجه نموده و شرح مفصلی از حملات هولاکو به ایران و تشکیل دولت ایلخانی در ایران ارائه می دهد . اشپولر در این اثر سعی نموده اطلاعات جامعی در خصوص تمام مسائل ایلخانی ارائه دهد و به دیوانسالاران ایرانی نیز پرداخته و به درگیری های میان این شخصیت ها و توطئه علیه آنان و اقدامات آنها توجه نشان داده است .

از نکات مثبت این کتاب بررسی حکومت های محلی که تحت نظر و یا در کنار فرمانروایی مغولان در ایران وجود داشتند می باشد، علاوه بر آن مؤلف به مسائل مذهبی، حقوقی، قضائی، لشکری و حتی به چگونگی زندگی روزمره مغولان اشاره نموده است اما چندان به فعالیت های فرهنگی ایرانیان در دوره مغولان پرداخته است و حتی از تاثیراتی که مغولان بر ایرانیان گذاشتند شرح چندان ارائه نداده است.

اشپولر در تالیف این کتاب به بیش از ششصد منبع فارسی، عربی، سریانی، ارمنی، گرجی، مغولی، چینی، روسی و ... مراجعه کرده و این باعث غنای هر چه بیشتر کتاب شده است. این کتاب اولین بار در سال ۱۳۵۱ ه. ش با ترجمه محمود میرآفتاب توسط انتشارات علمی و فرهنگی در تهران به چاپ رسید .

آنچه از این کتاب در این رساله استفاده شده است: مذهب مغولان (جادوگری، احضار ارواح)، عدم وفاداری سپاهیان به دولت خوارزمشاهی و پیوستن سپاهیان ترک به مغولان، تفاوت مسائل مذهبی مغولان با ایرانیان، توراکینا خاتون و درخواست کمک از محمود یلواج، مسائل مربوط به فاطمه خاتون، خواجه نصیر الدین طوسی و برقراری روابط حسنه میان شیعیان و هولاکو، اقدامات گرگوز و بهاء الدین برای بهبود وضع مردم، گیخاتو و انتشارچاو، قتل جمال الدین دستگردانی .

۳- ترکستان نامه (ترکستان در عهد هجوم مغول)